

The Holy See

*Apostolsko pismo *Scripturae Sacrae Affectus**

Svetoga Oca Franje

o 1600. godišnjici smrti Svetoga Jeronima

Naklonost prema Svetom pismu, živa i nježna ljubav za zapisanu Riječ Božju jest baština koju je Sveti Jeronim ostavio Crkvi po svome životu i svojim djelima. Izričaji uzeti iz liturgijskog spomena Svetca^[1] nude nam ključ čitanja nužan za poznavanje, o 1600. godišnjici smrti, njegova imponantna lika u povijesti Crkve i njegove velike ljubavi prema Kristu. Ova ljubav se grana, poput rijeke u tolike rukavce, u njegovu djelu neumorna učenjaka, prevoditelja, egzegete, temeljita poznavatelja i strastvena širitelja Svetoga pisma; istančana tumača biblijskih tekstova; vatrena i ponekad žestoka branitelj kršćanske istine; isposničkog i nepopustljivog pustinjaka, uz to iskusna duhovnog vođe, u njegovoj velikodušnosti i nježnosti. Danas, tisuću i šest stotina godina poslije, njegov lik ostaje od velike važnosti za nas kršćane 21. stoljeća.

Uvod

Dana 30. rujna 420. Jeronim je završio svoj zemaljski put u Betlehemu, u zajednici koju je on utemeljio u blizini špilje Rođenja. Povjerio se tako onom Gospodinu kojega je uvijek tražio i poznao u Pismu, istome kojega je već susreo kao Sudca, grozničav, u viđenju, možda u korizmi 375. U tom događaju, koji je označio odlučan zaokret u njegovu životu, trenutak obraćenja i promjenu perspektive, on se osjetio dovučen u nazočnost Sudca: "Upitan o mome stanju, odgovorih da sam bio kršćanin. Ali onaj koji je predsjedao pridoda: 'Ti lažeš! Ciceronovac si, ne kršćanin.'"^[2]

Jeronim je, naime, kao mladić volio bistru ljepotu latinskih klasičnih tekstova, u usporedbi s kojom su mu se spisi Biblije u početku činili neuglađenim i negramatičnim, sirovim za njegov istančani

književni ukus.

Ta epizoda njegova života potpomaže odluku da se potpuno posveti Kristu i njegovoj Riječi, posvećujući svoju egzistenciju da učini sve više dostupnima božanska Pisma drugima, svojim neumornim radom prevoditelja i tumača. Taj događaj utiskuje u njegov život novo i odlučnije usmjerenje: postati poslužitelj Riječi Božje, poput zaljubljenoga u "krhku put Pisma". Tako, u trajnom istraživanju koje je obilježilo njegov život, on koristi svoja mladalačka studiranja i obrazovanje koje je primio u Rimu, preustrojavajući svoje znanje u zrelije služenje Bogu i crkvenoj zajednici.

Zato se Sveti Jeronim s punim pravom ubraja među velike likove drevne Crkve, u razdoblju koje se definira zlatnim stoljećem patristike, istinskim mostom između Istoka i Zapada: prijatelj je iz mladosti Rufina Akvilejskog, susreće Ambrozija i održava često dopisivanje s Augustinom. Na Istoku poznaje Grgura Nazijanskog, Didima Slijepca, Epifanija Salaminskog. Kršćanska ikonografska tradicija predstavlja ga, zajedno s Augustinom, Ambrozijem i Grgurom Velikim, među četvoricom velikih učitelja Zapadne Crkve.

Već su moji prethodnici željeli sjetiti se njegova lika u različitim okolnostima. Prije jednog stoljeća, u povodu tisuću petstote godišnjice smrti, Benedikt XV. posvetio je njemu okružno pismo *Spiritus Paraclitus* (15. rujna 1920.), predstavljajući ga svijetu kao "*doctor maximus explanandis Scripturis*".^[3] U novijim vremenima Benedikt XVI. prikazao je u dvjema susljednim katehezama njegovu osobu i njegova djela.^[4] Sada, o tisuću šeststotoj godišnjici smrti i ja se želim sjetiti Svetog Jeronima i ponovno izložiti aktualnost njegove poruke i njegovih pouka, polazeći od njegove velike naklonosti prema Pismima.

U ovom smislu on se može smjestiti u idealnu povezanost, kao sigurni vođa i privilegirani svjedok, s XII. skupštinom Sinode biskupa, posvećenom Riječi Božjoj,^[5] i s apostolskom pobudnicom *Verbum Domini* (VD) moga prethodnika Benedikta XVI., objavljenom upravo na spomendan Svetca 30. rujna 2010.^[6]

Od Rima do Betlehema

Život i osobni put Svetog Jeronima odigravaju se duž cestā Rimskoga Carstva, između Europe i Istoka. Rođen oko 345. u Stridonu, na granici između Dalmacije i Panonije, na području današnje Hrvatske ili Slovenije, dobiva solidan odgoj u kršćanskoj obitelji. Sukladno običaju ondašnjeg vremena, kršten je u odrasloj dobi u godinama kada je bio student retorike, između 358. i 364. Upravo u ovom rimskom razdoblju postaje nezasitan čitatelj latinskih klasika koje studira pod vodstvom najglasovitijih učitelja retorike toga vremena.

Po završetku studija poduzima dugo putovanje u Galiju koje ga dovodi u carski grad Trier, danas u Njemačkoj. Upravo je tamo došao u dodir prvi put s istočnim monaškim iskustvom koje je proširio

Sveti Atanazije. Sazrijeva tako duboka želja koja ga prati do Akvileje gdje otpočinje s nekim svojim prijateljima "zbor blaženih",^[7] razdoblje zajedničkog života.

Oko 374. godine, prolazeći kroz Antiohiju, odluči povući se u pustinju Kalcide da bi ostvario, na sve radikalniji način, isposnički život u kojemu je veliki prostor rezerviran za učenje biblijskih jezika, prvo grčkog i potom hebrejskog. Oslanja se na brata Hebreja koji je postao kršćaninom, koji ga uvodi u poznavanje novoga hebrejskog jezika i zvukova koje definira "piskavim i oštrim".^[8]

Pustinju, s dosljednim pustinjским životom, Jeronim je odabrao i živio u njezinu najdubljem značenju: kao mjesto temeljnih egzistencijalnih odabira, bliskosti i susreta s Bogom, gdje po kontemplaciji, nutarnjim kušnjama, duhovnoj borbi, dolazi do spoznaje krhkosti, s većom sviješću te granice vlastite i one drugoga, uviđajući važnost suza.^[9] Tako u pustinji doživljava konkretnu nazočnost Božju, nužnu vezu ljudskog bića s Njime, njegovu milosrdnu utjehu. S tim u svezi drago mi je podsjetiti na anegdodu apokrifne predaje. Jeronim pita Gospodina: "Što želiš od mene?" A On odgovara: "Još mi nisi dao sve." "Ali, Gospodine, ja sam ti dao ovo, ovo i ovo ..." – "Nedostaje jedna stvar" – "Što?" – "Daj mi svoje grijehе da ja mogu imati radost opet ih oprostiti."^[10]

Nalazimo ga ponovno u Antiohiji gdje je zaređen za svećenika od biskupa Paulina, zatim u Konstantinopolu, oko 379., gdje upoznaje Grgura Nazijanskog i gdje nastavlja svoje studije, posvećuje se prijevodu na latinski važnih djela s grčkog (Origenove homilije i Euzebijeve kroniku), udiše ozračje Koncila održana u tome gradu 381. U ovim godinama upravo u studiju se otkriva njegova strast i njegova velikodušnost. Blagoslovljeni nemir je onaj koji ga vodi i čini neumornim i oduševljenim u istraživanju: "Katkada sam očajavao, više puta sam se predao; ali potom sam ponovno nastavljao zbog uporne volje da učim", vođen "gorkim sjemenom" tih istraživanja do ubiranja "ukusnih plodova".^[11]

Godine 382. Jeronim se vraća u Rim stavljajući se na raspolaganje papi Damazu koji ga cijeneći njegove velike kvalitete, čini svojim bliskim suradnikom. Ovdje se Jeronim angažira u neprestanu djelovanju, a da ne zaboravlja duhovnu dimenziju: na Aventinu, zahvaljujući potpori rimskih aristokratskih žena, željnih radikalnih evanđeoskih odabira, poput Marcele, Paole i njezine kćeri Eustohije, stvara krug utemeljen na čitanju i preciznu proučavanju Pisma. Jeronim je egzeget, učitelj, duhovni vođa. U to vrijeme poduzima reviziju ranijih latinskih prijevoda evanđelja, možda i drugih dijelova Novoga zavjeta; nastavlja svoj rad kao prevoditelj Origenovih homilija i pisamskih komentara, razvija užurbano dopisivanje, javno se suočava s krivovjernim piscima, ponekad s pretjerivanjima i neumjerenostima, ali uvijek iskreno pokretan željom braniti istinsku vjeru i polog Pisma.

Ovo intenzivno i plodno razdoblje se prekida smrću pape Damaza. Osjeća se prisiljenim napustiti Rim i, u pratnji prijatelja i nekih žena željnih nastaviti duhovno iskustvo i započeto biblijsko proučavanje, kreće u pravcu Egipta – gdje susreće velikog teologa Didima Slijepca – i Palestine, da bi se nastanio konačno u Betlehemu 386. godine. Nastavlja svoja filološka proučavanja,

usidrena u fizičkim mjestima koja su bila scenarij tih pripovijedanja.

Važnost koja je dana svetim mjestima naglašena je, ne samo po odabiru da živi u Palestini od 386. do smrti, nego također po službi za hodočasnike. Upravo u Betlehemu, njemu najdražem mjestu, u blizini špilje Rođenja utemeljuje dva samostana "blizanca", muški i ženski, s gostinjcima za prihvaćanje hodočasnika prispjelih *ad loca sancta*, pokazujući svoju darežljivost po ugošćivanju onih koji su dolazili u tu zemlju vidjeti i dodirnuti mjesta povijesti spasenja povezujući tako kulturno istraživanje s onim duhovnim.^[12]

Upravo u Svetom pismu, pomnjivo slušajući, Jeronim nalazi samoga sebe, lice Božje i ono braće, i istančava svoju osobitu naklonost za život u zajednici. Odatle njegova želja da živi s prijateljima, kao već od vremena Akvileje, i da utemeljuje redovničke zajednice slijedeći cenobitski ideal religioznog života koji vidi samostan kao "vježbaonicu" gdje se oblikuju osobe "koje se smatraju manjima od svih da bi bili prvi među svima", sretne u siromaštvu i sposobne poučavati vlastitim stilom života. Smatra odgojnim, naime, živjeti "pod vlašću jednog jedinog poglavara i u društvu mnogih" radi učenja poniznosti, strpljenja, šutnje i krotkosti, u svijesti da "istina ne voli mračne kutove, i ne traži gundala".^[13] Priznaje, nadalje, da „čezne za sobicama samostana, [...] želi onu brižljivost mravi, gdje se zajedno radi i ne postoji ništa što je vlasništvo nekoga, nego sve pripada svima“.^[14]

U studiju Jeronim ne nalazi kratkotrajnu radost kao svrhu samoj sebi, nego vježbu duhovnog života, sredstvo za dolazak do Boga, i na taj način također njegova klasična izobrazba biva preusmjerena u zreliju službu crkvenoj zajednici. Mislimo na pomoć pruženu papi Damazu, na pouku koju udjeljuje ženama, osobito u hebrejskom, od prvog kruga/skupa na Aventinu, tako da pripušta Paolu i Eustohiju "u zbijene redove prevoditelja"^[15] i, stvar nečuvena za to vrijeme, osposobljava ih da mogu čitati i pjevati Psalme na izvornom jeziku.^[16]

Svoje veliko obrazovanje uporabljivao je da nudi potrebno služenje onima koji su pozvani propovijedati evanđelje. Tako on podsjeća prijatelja Nepociana: "Riječ svećenika treba poprimiti okus zahvaljujući čitanju Pisama. Ne želim da ti budeš deklamator ili šarlatan od mnogih riječi, nego jedan koji razumije svetu nauku (*mysterii*) i poznaje temeljito učenje (*sacramentorum*) svoga Boga. Karakteristično je za neznalice da okreću riječi i brzim govorom pridobivaju divljenje nevješta naroda. Tko je bez stida, često tumači to što ne poznaje i uobražava sebi da je veliki vještak samo zato što uspijeva uvjeriti druge."^[17]

U Betlehemu, do svoje smrti 420. godine, Jeronim živi najplodnije i najintenzivnije razdoblje svoga života, potpuno posvećen proučavanju Pisma, angažiran u monumentalnom radu prevođenja cijelog Starog zavjeta polazeći od hebrejskog izvornika. U isto vrijeme komentira proročke knjige, Psalme i Pavlove poslanice, piše pomagala za proučavanje Biblije. Dragocjeni rad koji se slio u njegova djela plod je suočavanja i suradnje, od prepisivanja i uspoređivanja rukopisa do promišljanja i rasprave: "Nikada se nisam pouzdavao u vlastite snage za proučavanje božanskih

svezaka, [...] imam naviku postavljati pitanja, također o onome što sam vjerovao da znam, pogotovo o onom o čemu nisam bio siguran." [18] Stoga, svjestan vlastite granice, traži trajnu potporu u zagovorničkoj molitvi za uspjeh svoga prijevoda svetih tekstova "u istom Duhu s kojim su bili napisani" [19], a da ne zaboravlja prevesti također djela autora nužnih za egzegetski rad, poput Origena, na način da "stavi ovaj materijal na raspolaganje onomu tko želi sistematski produbiti znanstvena proučavanja". [20]

Jeronimovo proučavanje se pokazuje kao napor ostvaren u zajednici i u službi zajednice, uzor sinodalnosti također za nas, za naša vremena i za različite kulturne institucije Crkve koje su pozvane uvijek biti "mjestom gdje znanje postaje služenje jer bez znanja koje se rađa iz suradnje i ulijeva u suradnju nema istinskog i cjelovitog ljudskog razvoja". [21] Temelj takva zajedništva jest Pismo koje ne možemo čitati sami: "Bibliju je napisao narod Božji i napisana je za narod Božji, po nadahnuću Duha Svetoga. Samo u ovom zajedništvu s narodom Božjim možemo uistinu kao 'mi' ući u jezgru istine koju nam sam Bog želi reći." [22]

Snažno iskustvo života, hranjeno Riječju Božjom, čini da Jeronim putem čestog dopisivanja postaje duhovni vođa. On se čini suputnikom, uvjeren da "ne postoji umjetnost koja se uči bez učitelja", kako piše Rustiku: "Želim ti pojasniti, uzevši te za ruku, kao da sam ja mornar koji, stekavši već iskustvo više brodoloma, pokušava poučiti neiskusna moreplovca." [23] Iz tog mirnog kuta svijeta prati čovječanstvo u razdoblju velikih obrata obilježenih događajima poput pljačke Rima 410. koja ga je duboko pogodila.

U pismima iznosi doktrinarne rasprave, uvijek u obrani prave nauke. Njegova pisma također pokazuju kakvu je vrijednost poklanjao odnosima. Jeronim je znao biti žestok, ali i nježan, iskreno skrbeći za druge, također oduševljen u iskazivanju prave naklonosti jer "ljubav nema cijenu". [24] Ovo se zrcali također u činjenici da on svoj rad prijevoda i tumačenja nudi kao *munus amicitiae*. To je dar, prije svega, za prijatelje, one s kojima održava vezu i one kojima djela posvećuje i od kojih traži da ih čitaju više prijateljskim okom, nego kritičnim, a potom čitateljima, njegovim suvremenicima i onima svakoga vremena. [25]

Posljednje godine svoga života provodi u osobnom i zajedničkom molitvenom čitanju Pisma, u kontemplaciji, u služenju braći i sestrama po svojim djelima. Sve to u Betlehemu, uz špilju gdje je Riječ rođena po Djevici, svjestan da je "sretan onaj tko nosi u svojoj nutrini križ, uskrsnuće, mjesto rođenja i uzašašća Kristova! Sretan je onaj tko ima Betlehem u svome srcu, u čijem se srcu Krist rađa svaki dan!" [26]

Mudrosni vid Jeronimova života

Za puno razumijevanje osobnosti Svetog Jeronima potrebno je povezati dvije karakteristične dimenzije njegove vjerničke egzistencije: s jedne strane, apsolutna i stroga posvećenost Bogu, uz odricanje od svake ljudske zadovoljštine, iz ljubavi prema razapetom Kristu (usp. 1 Kor 2,2; Fil

3,8.10); s druge strane, zauzetost ustrajnim proučavanjem, usmjerenim isključivo na sve potpunije razumijevanje otajstva Gospodinova. Upravo je ovo dvostruko svjedočanstvo, koje je čudesno ponudio Sveti Jeronim, predloženo kao uzor: prije svega za monahe, da onaj tko živi od askeze i molitve bude potaknut posvetiti se ustrajnu naporu istraživanja i promišljanja; zatim za znanstvenike, koji se trebaju prisjetiti da je znanje na religioznoj razini valjano samo ako je utemeljeno na isključivoj ljubavi prema Bogu, na odricanju od svake ljudske ambicije i od svake svjetovne težnje.

Te su dimenzije bile prihvaćene u području povijesti umjetnosti gdje je česta prisutnost Svetog Jeronima: veliki majstori zapadnog slikarstva ostavili su nam svoja predočavanja. Različite ikonografske tipologije mogli bismo svrstati u dva različita pravca. Jedan ga definira nadalje kao monaha i pokornika, s isposničkim tijelom, povučen u pustinjske predjele, na koljenima ili prostr na zemlji, u mnogo slučajeva stišćući kamen u desnici da bi si udarao grudi i očima upravljenim na Raspetoga. U ovaj pravac se smješta dirljivo vrhunsko djelo Leonarda da Vinci sačuvano u vatikanskoj pinakoteci. Drugi način predočavanja Jeronima jest onaj koji ga prikazuje u ruhu znanstvenika, kako sjedi za svojim pisačim stolom, napregnut da prevede i komentira Sveto pismo, okružen svescima i pergamenama, s povjerenim poslanjem branjenja vjere pomoću misli i spisa. Albrecht Dürer, da se navede jedan drugi glasoviti primjer, više nego jedanput prikazao ga je u ovom stavu.

Dva gore navedena vida nalaze se spojena na Caravaggijevu platnu u Galeriji Borgese u Rimu: u samo jednom prizoru, naime, prikazan je stari isposnik, usputno zaogrnut crvenom tkaninom, s lubanjom na stolu koja je simbol ispraznosti zemaljskih stvarnosti; ali je istodobno snažno predočena kvaliteta znanstvenika koji drži oči uprte u knjigu dok njegova ruka umače pero u tintarnicu u činu svojstvenu za pisca.

Ova dva „mudrosna“ vida bila su veoma zorna na Jeronimovu životu. Kada je, poput pravog „betlehenskog lava“, bivao žestok na jeziku, to je činio radi traženja istine kojoj je bio spreman bezuvjetno služiti. I kao što on sam tumači u prvom od svojih spisa, *Život Svetoga Pavla pustinjaka iz Tebe*, lavovi su sposobni za „snažno rikanje“, ali također za plakanje.^[27] Iz tog razloga ove dvije fizionomije koje se pojavljuju usporedno u njegovu liku, u stvarnosti su elementi po kojima mu je Duh Sveti dopustio da sazrije njegovo nutarnje jedinstvo.

Ljubav prema Svetom pismu

Osobita crta Jeronimova duhovnog lika ostaje nesumnjivo njegova strastvena ljubav prema Riječi Božjoj koja je predana Crkvi u Svetom pismu. Ako su svi crkveni naučitelji – a osobito oni prvoga kršćanskog razdoblja – crpili izričito iz Biblije sadržaj svoga poučavanja, Jeronim je to učinio na sustavniji i u određenim vidovima jedincat način.

U novije vrijeme egzegeti su otkrili narativnu i poetsku genijalnost Biblije, veličanu upravo zbog

njezina izražajnog svojstva; Jeronim je, međutim, naglašavao u Pismu više poniznu narav Božjeg objavljivanja, izrečenu u surovoj i gotovo primitivnoj naravi hebrejskog jezika kojeg je on uspoređivao s profinjenošću ciceronskog latinskog. On se, dakle, ne posvećuje Svetom pismu zbog estetskog ukusa, nego – kao što je dobro poznato – samo zato što ga ono privodi spoznaji Krista jer nepoznavanje Pisama jest nepoznavanje Krista.[28]

Jeronim nas uči da ne treba proučavati samo evanđelja i da ne trebamo komentirati samo apostolsku predaju, prisutnu u Djelima apostolskim i u poslanicama, jer cijeli Stari zavjet je nužan za pronicanje istine i bogatstva Kristova.[29] To potvrđuju same evanđeoske stranice: one nam govore o Isusu kao Učitelju koji se, da protumači svoje otajstvo, poziva na Mojsija, proroke i Psalme (usp. Lk 4,16-21; 24,27.44-47). Također Petrovo i Pavlovo propovijedanje u Djelima ukorjenjuje se amblemski u drevnim Pismima; bez njih ne možemo potpuno shvatiti Mesiju Spasitelja, lik Sina Božjega. Stari zavjet ne možemo promatrati kao opširan popis citata koji dokazuje ispunjenje proroštava u osobi Isusa iz Nazareta; štoviše, samo u svjetlu starozavjetnih „predslika“ moguće je spoznati u punini smisao Kristova događaja, ostvarena po njegovoj smrti i uskrsnuću. Otuda potreba da se u katehetskoj praksi i u propovijedanju kao i u teološkim raspravama nanovo otkrije nužan doprinos Starog zavjeta kojeg trebamo čitati i usvajati kao dragocjenu hranu (usp. Ez 3,1-11; Otk 10,8-11).[30]

Jeronimova potpuna posvećenost Pismu očituje se u strastvenu izražajnom obliku, sličnom onome drevnih proroka. Upravo od njih crpi naš crkveni naučitelj nutarnju vatru koja postaje žestoka i potresna riječ (usp. Jr 5,14; 20,9; 23,29; Mal 3,2; Sir 48,1; Mt 3,11; Lk 12, 49), nužna za izricanje goruće revnosti slugе Božje stvari. Na tragu Ilije, Ivana Krstitelja i također apostola Pavla, gnjev prema laži, dvoičnosti i lažnim učenjima raspaljuje Jeronimov govor čineći ga provokativnim i naizgled grubim. Polemička dimenzija njegovih spisa bolje se razumije ako ju čitamo kao jednu vrstu kopije i aktualizacije najautentičnije proročke tradicije. Jeronim je, dakle, uzor nesalomljiva svjedočenja istine, koji preuzima oštrinu ukora da potakne na obraćenje. U žestini izričaja i slika očituje se hrabrost slugе koji ne želi ugađati ljudima, nego isključivo svome Gospodinu (Gal 1,10) za kojega je on utrošio svu duhovnu energiju.

Proučavanje Svetoga pisma

Strastvena ljubav Svetog Jeronima prema božanskim Pismima prožeta je poslušnošću. Prije svega prema Bogu koji se objavio riječima što iziskuju smjerno slušanje[31], i posljedično poslušnost također onima koji u Crkvi predstavljaju živu predaju tumačenja objavljene poruke. „Poslušnost vjere“ (Rim 1,5; 16,26) nije, međutim, puko pasivno prihvaćanje onoga što je poznato; ona naprotiv iziskuje aktivno osobno zalaganje da razumijemo ono što je govoreno. Svetog Jeronima možemo smatrati vjernim i marljivim slugom Riječi jer je bio potpuno posvećen da promiče kod svoje braće u vjeri primjerenije razumijevanje svetog „pologa“ njima povjerena (usp. 1 Tim 6,20; 2 Tim 1,14). Bez poznavanja onoga što su napisali nadahnuti pisci, sama Riječ Božja je lišena učinkovitosti (usp. Mt 13,19) i ljubav prema Bogu ne može se roditi.

Međutim, biblijske stranice nisu uvijek izravno dostupne. Kao što je rečeno kod Izaije (29,11), čak i za one koji znaju „čitati“ – tj. koji su imali dovoljnu intelektualnu izobrazbu – sveta knjiga se čini „zapečaćenom“, hermetički zatvorenom za tumačenje. Stoga je potreban intervent nadležnog svjedoka koji će donijeti oslobađajući ključ, onaj Krista Gospodina, jedinog sposobnog skinuti pečate i otvoriti knjigu (Otk 5,1-10), tako da otkrije čudesno izlivanje milosti (usp. Lk 4,17-21). Zatim, mnogi – također među prakticirajućim kršćanima – javno izjavljuju da nisu sposobni čitati (usp. Iz 29,12), ne zbog nepismenosti, nego zato što su nepripravni za biblijski jezik, za njegove izražajne načine i za drevne kulturne tradicije, zbog čega se biblijski tekst čini neodgonetljivim, kao da je napisan nepoznatim alfabetom i na teško razumljivu jeziku.

Stoga je potrebno posredovanje tumača koji vrši svoju „đakonsku“ funkciju stavljajući se u službu onoga tko ne uspijeva razumjeti smisao toga što je proročki bilo napisano. Slika koju možemo dozvati u pamet s tim u svezi jest ona o đakonu Filipu koga je Gospodin potaknuo da priđe eunuhu koji je na svojim kolima čitao odlomak iz Izaije (53,7-8), a nije mogao dokučiti njegovo značenje. „Razumiješ li što čitaš?“, pita Filip, a eunuh odgovara: „Kako bih mogao razumjeti ako me tko ne uputi?“ (Dj 8,30-31).^[32]

Jeronim je naš vodič zato što, kao što je učinio Filip (usp. Dj 8,35), privodi svakog čitatelja do otajstva Isusa, dok odgovorno i sustavno probavlja egzegetske i kulturne informacije potrebne za ispravno i plodno čitanje Svetih pisama.^[33] On usklađeno i razborito upotrebljuje znanje jezika u kojima je Riječ Božja bila prenesena, pažljivo analizira i vrjednuje rukopise, detaljno arheološki istražuje, uz poznavanje povijesti tumačenja, ukratko, sve metodološke izvore koji su bili dostupni u njegovu povijesnom razdoblju, radi usmjeravanja na ispravno razumijevanje nadahnuta Pisma.

Takav uzoran vid djelovanja Svetog Jeronima vrlo je važan također u današnjoj Crkvi. Ako je, kako poučava *Dei Verbum*, Biblija „takoreći duša svete teologije“^[34] i kao duhovna okosnica kršćanske vjerske prakse^[35], nužno je da tumačenje Biblije bude praćeno posebnim umijećima.

U tu svrhu služe zasigurno stručna središta biblijskog istraživanja (kao Biblijski institut u Rimu, a u Jeruzalemu *École Biblique* i *Studium Biblicum Franciscanum*) i patrističkog (kao što je *Augustinianum* u Rimu), ali se i svaki teološki fakultet treba zauzimati da poučavanje Svetoga pisma bude programirano na način da zajamči studentima kompetentnu sposobnost tumačenja i u egzegezi tekstova i u sintezi biblijske teologije. Mnogi nažalost zapostavljaju ili omalovažavaju bogatstvo Pisma jer im nažalost nisu bile pružene bitne osnove znanja. Stoga, uz unaprjeđivanje crkvenog studija, namijenjena kandidatima za svećenike i katehete, koji na primjereniji način vrjednuju kompetentnost u Svetom pismu, potrebno je promicati obrazovanje prošireno na sve kršćane, tako da svatko postane sposoban otvoriti svetu knjigu i izvući iz nje neprocjenjive plodove mudrosti, nade i života.^[36]

Ovdje bih želio podsjetiti na ono što je izrekao moj Prethodnik u apostolskoj pobudnici *Verbum Domini*: „Sakramentalnost Riječi može se tako razumjeti po sličnosti s Kristovom stvarnom

prisutnošću pod posvećenim prilikama kruha i vina. [...] O stavu kojeg je potrebno imati i u odnosu na euharistiju i u odnosu na Riječ Božju, Sveti Jeronim ustvrđuje: 'Mi čitamo sveta Pisma. Mislim da je evanđelje Tijelo Kristovo; mislim da su sveta Pisma njegova pouka. I kad on kaže: *Tko ne jede moje tijelo i ne pije moju krv* (Iv 6,53), iako se te riječi mogu shvatiti u odnosu na [euharistijsko] otajstvo, ipak je Kristovo tijelo i njegova krv uistinu riječ Pisma, Božja pouka.'^[37]

Nažalost u mnogim kršćanskim obiteljima nitko se ne osjeća sposobnim – kao što je međutim propisano u Tori (usp. Pnz 6,6) – pokazati djeci Riječ Gospodnju, u svoj njezinoj ljepoti, u svoj njezinoj duhovnoj snazi. Zbog toga sam želio utemeljiti Nedjelju Riječi Božje^[38] kao sredstvo za potporu molitvenom čitanju Biblije i bliskost s Riječju Božjom.^[39] Svako drugo očitovanje religioznosti bit će tako obogaćeno smislom, bit će vođeno po hijerarhiji vrijednota i bit će upravljano na ono što predstavlja vrhunac vjere: puno prijanjanje uz otajstvo Krista.

Vulgata

„Najsladši plod mukotrpane sjetve“^[40] studiranja grčkog i hebrejskog, koji je Jeronim obavio, jest prijevod Staroga zavjeta na latinski polazeći od hebrejskog izvornika. Do tog trenutka kršćani Rimskoga Carstva mogli su čitati cjelovitu Bibliju samo na grčkom. Dok su knjige Novoga zavjeta bile napisane na grčkom, za one Staroga zavjeta postojao je cjeloviti prijevod, takozvana *Septuaginta* (ili prijevod Sedamdesetorice) kojeg je načinila židovska zajednica u Aleksandriji oko 2. stoljeća pr. Kr. Za čitatelje latinskog jezika, međutim, nije postojao cjeloviti prijevod Biblije na njihov jezik, nego samo neki djelomični i nepotpuni prijevodi polazeći od grčkog. Jeronimu, a poslije njega njegovim nastavljačima, pripada zasluga da je poduzeo reviziju i novi prijevod cijeloga Pisma. Započevši u Rimu reviziju evanđelja i Psalama, na poticaj pape Damaza, Jeronim je potom otpočeo, u svojoj povučenosti u Betlehemu, prijevod svih starozavjetnih knjiga izravno s hebrejskog. Taj je rad trajao godinama.

Da dovrši ovaj rad prevođenja, Jeronim je iskoristio svoje poznavanje grčkog i hebrejskog kao i svoju solidnu latinsku izobrazbu, a služio se filološkim pomagalima koja je imao na raspolaganju, osobito Origenovom *Heksaplom*. Konačni tekst povezivao je kontinuitet u formulacijama, koje su već ušle u opću uporabu, s većom privrženošću hebrejskom tekstu, bez žrtvovanja elegancije latinskog jezika. Rezultat je istinski spomenik koji je obilježio kulturnu povijest Zapada, oblikujući njegov teološki jezik. Jeronimov prijevod, nakon što su nadvladana neka početna odbacivanja, postao je brzo zajednička baština i učenih i kršćanskog puka. Odatle je nastalo ime *Vulgata*.^[41] Europa srednjega vijeka učila je čitati, moliti i razmišljati na stranicama Biblije koju je preveo Jeronim. Tako „je Sveto pismo postalo jedna vrsta 'neizmijerna rječnika' (P. Claudel) i 'ikonografskog atlasa' (M. Chagall) iz kojeg su crpili kršćanska kultura i umjetnost“.^[42] Književnost, umjetnost i također narodni jezik neprestano su crpili iz Jeronimova prijevoda Biblije ostavljajući nam velike riznice ljepote i pobožnosti.

Upravo iz poštovanja prema ovoj neospornoj činjenici, Tridentski koncil je utvrdio „autentičnu“

narav *Vulgate* u dekretu *Insuper* iskazavši poštovanje njezinoj stoljetnoj uporabi u Crkvi i potvrđujući njezinu vrijednost kao pomagala za studij, propovijedanje i javne rasprave.^[43] Međutim, Koncil nije želio umanjiti važnost izvornih jezika, kao što Jeronim nije prestajao podsjećati, a još manje zabraniti u budućnosti nove pothvate cjelovita prijevoda. Sveti Pavao VI. prihvaćajući nalog otaca Drugog vatikanskog koncila, želio je da bude priveden kraju rad na reviziji prijevoda *Vulgate* i da bude stavljen na raspolaganje cijeloj Crkvi. Tako je Sveti Ivan Pavao II. u apostolskoj konstituciji *Scripturarum thesaurus*^[44] proglasio tipsko izdanje nazvano *Neovulgata* 1979. godine.

Prijevod kao inkulturacija

Ovim svojim prijevodom Jeronim je uspio „inkulturirati“ Bibliju u latinski jezik i kulturu, i ovo njegovo djelo postalo je trajna paradigma za misionarsko djelovanje Crkve. Jer „kada neka zajednica primi navještaj spasenja, Duh Sveti obogaćuje njezinu kulturu preobražavajućom snagom evanđelja“^[45]. Tako se uspostavlja jedna vrsta kretnje u krugu: kao što je Jeronimov prijevod dužnik jezika i kulture latinskih klasika, čiji otisci su jasno vidljivi, tako je njegov prijevod, svojim jezikom i svojim simboličkim i slikovitim sadržajem, postao zauzvrat stvaralački element kulture.

Jeronimovo prevodilačko djelo poučava nas da vrijednosti i pozitivni oblici svake kulture predstavljaju obogaćenje za cijelu Crkvu. Različiti načini na koje je Riječ Božja naviještana, shvaćana i življena u svakom novom prijevodu obogaćuju samo Pismo jer ono, prema poznatom izrazu Grgura Velikog, raste s čitateljem^[46] primajući tijekom stoljeća nove naglaske i nove odjeke. Ugrađivanje Biblije i evanđelja u različite kulture čini da se Crkva sve više očituje kao „zaručnica kad se uredi nakitom“ (Iz 61,10). I u isto vrijeme svjedoči da Biblija ima potrebu stalno biti prevođena u jezične i mentalne kategorije svake kulture i svakog pokoljenja, također u globalnu sekulariziranu kulturu našega vremena.^[47]

S pravom je bilo istaknuto da je moguće uspostaviti sličnost između prijevoda kao čina jezične gostoljubivosti i drugih oblika prihvaćanja.^[48] Zbog toga prevođenje nije rad koji se tiče jedino jezika, nego se podudara, uistinu, sa širom etičkom odlukom koja je povezana s cjelokupnom vizijom života. Bez prijevoda različite jezične zajednice bile bi u nemogućnosti komunicirati međusobno; mi bismo zatvorili jedni drugima vrata povijesti i nijekali bismo mogućnost da izgradimo kulturu susreta.^[49] Bez prijevoda, uistinu, nema takvog gostoprimstva, i povrh toga raslo bi neprijateljstvo. Prevoditelj je graditelj mostova. Koliko nepromišljenih sudova, koliko osuda i sukoba proizlazi iz činjenice da ne poznajemo jezik drugih i da se ne posvećujemo, s upornom nadom, ovom beskrajnom pokazivanju ljubavi koje predstavlja prijevod!

I Jeronim se morao suprotstavljati prevladavajućem mišljenju svoga vremena. Ako je u počecima Rimskog Carstva poznavanje grčkog bilo relativno općenito, u njegovo vrijeme već se radilo o rijetkosti. On je ipak postao jedan od najboljih poznavatelja kršćanskog grčkog jezika i književnosti, a poduzeo je još napornije putovanje osamljen kada se dao na proučavanje

hebrejskog. Ako su, kao što je bilo napisano, „granice moga jezika granice moga svijeta“^[50], možemo reći da višejezičnosti Svetog Jeronima dugujemo univerzalnije shvaćanje kršćanstva i, u isto vrijeme, dublje uronjeno u svoje izvore.

Proslavom godišnjice smrti Svetog Jeronima pogled upravljamo na izvanrednu misionarsku vitalnost izraženu prevođenjem Riječi Božje na više od tri tisuće jezika. Mnogi su misionari kojima dugujemo dragocjeni rad objavljivanja gramatika, rječnika i drugih jezičnih pomagala, koji nude temelje za ljudsko komuniciranje i sredstvo su za „misijsko nastojanje da se dopre do svih“.^[51] Potrebno je vrjednovati sav ovaj rad i ulagati u njega doprinoseći nadvladavanju granica nekomunikativnosti i neuspjelih prigoda za susrete. Treba još puno toga učiniti. Kao što je rečeno, ne postoji razumijevanje bez prevođenja:^[52] ne bismo razumjeli sami sebe niti druge.

Jeronim i Petrova stolica

Jeronim je uvijek imao poseban odnos prema gradu Rimu: Rim je duhovna luka u koju se on stalno vraća; u Rimu je on postao humanist i oblikovan je kao kršćanin; Jeronim je *homo romanus*. Ova povezanost događa se na potpuno osobit način po latinskom kao jeziku Grada, kojega je on bio učitelj i promicatelj, ali iznad svega povezan je s Crkvom u Rimu i, naročito, s Petrovom stolicom. Ikonografska tradicija, na anakronistički način, prikazala ga je s kardinalskim purpurom da označi njegovu pripadnost svećenstvu Rima uz papu Damaza. Upravo u Rimu on je otpočeo revidirati prijevod. A i kada su ga zavist i nerazumijevanje prisilili da napusti Grad, on je uvijek ostao snažno povezan s Petrovom stolicom.

Za Jeronima Crkva u Rimu je plodno tlo gdje sjeme Kristovo donosi obilan plod.^[53] U nemirnom razdoblju u kojem je bešavna haljina Crkve često razdirana podjelama između kršćana, Jeronim gleda u Petrovu stolicu kao sigurnu točku oslonca: „Ja koji ne slijedim nikoga osim Krista, pridružujem se u zajedništvu Petrovoj stolici. Znam da je na toj stijeni izgrađena Crkva.“ Usred rasprava protiv arijanaca on piše Damazu: „Tko ne sakuplja s tobom, rasipa, tko nije od Krista, jest od antikrista.“^[54] Stoga on može također ustvrditi: „Tko je sjedinjen s Petrovom stolicom, od mojih je.“^[55]

Jeronim je često bivao uključen u oštre rasprave poradi vjere. Njegova ljubav prema istini i vatrena obrana Krista možda su ga naveli da pretjera u rječničkoj žestini u svojim pismima i spisima. On, međutim, živi usmjeren na mir: „Mir želim i ja; i ne samo da ga želim, nego ga zazivam! Ali podrazumijevam mir Kristov, autentični mir, mir bez ostataka neprijateljstva, mir koji u sebi ne snuje rat; ne mir koji podjarmljuje protivnike, nego onaj koji sjedinjuje u prijateljstvu!“^[56]

Naš svijet treba više nego ikad lijek milosrđa i zajedništva. Dopustite mi da još jedanput ponovim: dajmo svjedočanstvo bratskog zajedništva koje postaje privlačno i svijetlo.^[57] „Po ovom će svi znati da ste moji učenici: ako budete imali ljubavi jedni za druge“ (Iv 13,35). Upravo je to Isus tražio od Oca u žarkoj molitvi: „Da svi budu jedno [...] u nama [...] da svijet uzvjeruje“ (Iv 17,21).

Ljubiti to što je Jeronim ljubio

Na kraju ovoga pisma želim uputiti dodatni poziv svima. Među mnogim pohvalama koje su kasnija pokoljenja pripisala Svetom Jeronimu nalazi se ona da nije jednostavno jedan od najvećih znanstvenika ili "knjižnica" iz koje se hrani kršćanstvo u slijedu vremena, počevši od riznice Svetoga pisma; na njega se može primijeniti ono što je on sam pisao o Nepocianu: „Marljivim čitanjem i stalnim meditiranjem učinio je svoje srce Kristovom knjižnicom.“^[58] Jeronim nije štedio napor da bi obogatio vlastitu knjižnicu u kojoj je uvijek vidio laboratorij nužan za razumijevanje vjere i za duhovni život; i u tome on predstavlja divan primjer također za sadašnjost. Ali on je otišao dalje. Za njega studij nije ostao ograničen na mladenačke godine obrazovanja, bio je stalna obveza, prioritet svakoga dana njegova života. Možemo dakle ustvrditi da je on asimilirao cijelu knjižnicu i da je postao djelatelj znanja za mnoge druge. Postumian, koji je u 4. stoljeću putovao na Istok radi otkrivanja monaških pokreta, bio je svjedok očevidac Jeronimova stila života, kod kojega je proboravio nekoliko mjeseci, i ovako ga je opisao: „On je sav u čitanju, sav u knjigama; ne odmara ni danju ni noću; uvijek nešto čita ili piše.“^[59]

S tim u svezi često mislim na iskustvo koje mlada osoba može steći ulazeći u knjižaru svoga grada ili na internetsku stranicu i tu traži odsjek vjerskih knjiga. Taj je odsjek, kada postoji, u većini slučajeva, ne samo marginalan, nego je lišen sadržajnih djela. Pregledavajući te police, ili te stranice na internetu, mlada osoba bi teško mogla razumjeti da vjersko istraživanje može biti oduševljavajuća avantura koja povezuje misao i srce; da je žeđ za Bogom raspaljivala velike umove tijekom svih stoljeća do danas; da je sazrijevanje duhovnog života zahvaćalo teologe i filozofe, umjetnike i pjesnike, povjesničare i znanstvenike. Jedan od današnjih problema, ne samo religije, jest nepismenost: nedostaju hermeneutičke vještine koje nas čine vjerodostojnim tumačima i prevoditeljima naše vlastite kulturne tradicije. Posebno mladima želim uputiti izazov: krenite u istraživanje vašega nasljeđa. Kršćanstvo vas čini nasljednicima nenadmašne kulturne baštine koju trebate posjedovati. Oduševite se za ovu povijest koja je vaša. Usudite se uprijeti pogled na onog nemirnog mladića Jeronima koji je, poput lika iz Isusove prispodobe, prodao sve što je posjedovao da bi kupio „dragocjeni biser“ (Mt 13,46).

Uistinu, Jeronim je „Kristova knjižnica“, neprolazna knjižnica koja šesnaest stoljeća kasnije nastavlja poučavati nas što znači ljubav Kristova, ljubav koja je neodvojiva od susreta s njegovom Riječju. Stoga sadašnja obljetnica predstavlja poziv da volimo to što je Jeronim volio, otkrivajući ponovno njegove spise i dopuštajući da nas dodirne utjecaj duhovnosti koja može biti opisana u svojoj najvitalnijoj jezgri kao nemirna i strastvena želja za većim poznavanjem Boga Objave. Kako ne poslušati, u našem danas, to na što je Jeronim neprestano poticao svoje suvremenike: „Čitaj često Božanska Pisma; štoviše, tvoje ruke neka nikada ne odlažu svetu knjigu?“^[60]

Svijetli primjer je Djevica Marija na koju Jeronim podsjeća nadasve u njezinu djevičanskom majčinstvu, ali također u njezinu stavu moleće čitateljice Pisma. Marija je u svome srcu promišljala (usp. Lk 2,19.51) „jer je bila sveta i čitala je Sveta pisma, poznavala je proroke i sjećala se onoga

što joj je navijestio anđeo Gabrijel, i to što su proroci najavili [...], gledala je novorođenog koji je bio njezin sin, njezin jedini sin koji je ležao i plakao u onim jasticama, ali onaj kojega je uistinu gledala kako leži bio je Sin Božji, to što je gledala uspoređivala je s onim što je čitala i čula.“^[61] Povjerimo se njoj koja nas bolje od svakog drugog može poučiti kako čitati, promišljati, moliti i promatrati Boga koji se neumorno čini nazočnim u našem životu.

Dano u Rimu pri Svetom Ivanu Lateranskom 30. rujna, na spomendan Svetoga Jeronima, godine 2020., osme moga pontifikata.

Franjo

^[1] „Deus qui beato Hieronymo presbitero suavem et vivum Scripturae Sacrae affectum tribuisti, da, ut populus tuus verbo tuo uberius alatur et in eo fontem vitae inveniet“, Collecta Missae Sancti Hieronymi, *Missale Romanum*, editio typica tertia, Civitas Vaticana 2002.

^[2] *Epistula* (u nastavku *Ep.*) 22,30: CSEL 54, 190.

^[3] AAS 12 (1920), pp. 385-423.

^[4] Usp. Opće audijencije 7. i 14. studenoga: *Insegnamenti*, III, 2 (2007), 553-556; 586-591.

^[5] Sinoda biskupa, *Poruka narodu Božjemu XII. opće redovite skupštine* (24. listopada 2008.).

^[6] Usp. AAS 102 (2010) 681-787.

^[7] *Chronicum* 374: PL 27, 697-698.

^[8] *Ep.* 125,12: CSEL 56, 131.

^[9] Usp. *Ep.* 122,3: CSEL 56, 63.

^[10] Usp. *Jutarnje razmatranje*, 10. prosinca 2015. Anegdota je donesena u A. Louf, *Sotto la guida dello Spirito*, Qiqiaion, Magnano (BI) 1990, 154-155.

^[11] Usp. *Ep.* 125,12: CSEL 56, 131.

^[12] Usp. *VD*, 89: AAS 102 (2010), 761-762.

^[13] Usp. *Ep.* 125,9.15.19: CSEL 56, 128.133-134.139.

^[14] *Vita Malchi monachi captivi* 7,3: PL 23, 59-60; *Opere storiche e agiografiche*, a cura di B.

Degórski, *Opere di Girolamo XV*, Città Nuova, Roma 2014, 196-199.

[15] *Praef. Esther 2: PL 28*, 1505.

[16] *Ep. 108,26: CSEL 55*, 344-345.

[17] *Ep. 52,8: CSEL 54*, 428-429; *usp. VD, 60: ASS 102 (2010)*, 739.

[18] *Praef. ParalipomenonLXX, 1.10-15: SCh 592*, 340.

[19] *Praef. in Pentateuchum: PL 28*, 184.

[20] *Ep. 80,3: CSEL 55*, 105.

[21] *Poruka u povodu XXIV. svečanog javnog zasjedanja Papinskih akademija*, 4. prosinca 2019: *L'Osservatore Romano*, 6. prosinca 2019., str. 8.

[22] *VD, 30: AAS 102 (2010)*, 709.

[23] *Ep. 125,15.2: CSEL 56*, 133.120.

[24] *Ep. 3,6: CSEL 54*, 18.

[25] *Usp. Praef. Josue, 1, 9-12: SCh 592*, 316.

[26] *Homilia in Psalmum 95: PL 26*, 1181; *usp. S. Girolamo, 59 Omelie sui Salmi (1-115)*, a cura di A. Capone, *Opere di Girolamo IX/1*, Città Nuova, Roma 2018, 357.

[27] *Usp. Vita S. Pauli primi eremitaie, 16,2: PL 23*, 28; *Opere storiche e agiografiche*, cit., 111.

[28] *Usp. In Isaiam Prol.: PL 24*, 17; S. Girolamo, *Commento a Isaia (1-4)*, a cura di R. Maisano, *Opere di Girolamo IV/1*, Città Nuova, Roma 2013, 52-53.

[29] *Usp. Drugi vat. ekum. koncil, Dogm. konst. Dei Verbum*, 14.

[30] *Usp. ibid.*

[31] *Usp. ibid.*, 7.

[32] *Usp. S. Girolamo, Ep. 53,5: CSEL 54*, 451; *Le lettere*, a cura di S. Cola, II, Città Nuova, Roma 1997, 54.

[33] Usp. Drugi vat. ekum. koncil, Dogm. konst. *Dei Verbum*, 12.

[34] *Ibid.*, 24.

[35] Usp. *ibid.*, 25.

[36] Usp. *ibid.*, 21.

[37] Br. 56; usp. *In Psalmum 147: CCL 78, 337-338*; S. Girolamo, *59 Omelie sui Salmi (119-149)*, a cura di A. Capone, *Opere di Girolamo IX/2*, Città Nuova, Roma 2018, 171.

[38] Usp. Apostolsko pismo u obliku motu proprija *Aperuit illis*, 30. rujna 2019.

[39] Usp. Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 152.175: AAS 105 (2013), 1083-1084.1093.

[40] Usp. *Ep. 52,3: CSEL 54, 417.*

[41] Usp. *VD, 72: AAS 102 (2010), 746-747.*

[42] S. Giovanni Paolo II, *Lettera agli artisti (4 aprile 1999)*, 5: AAS 91 (1999), 1159-1160.

[43] Usp. Denzinger-Schönmetzer, *Enchiridion Symbolorum*, 1506.

[44] 25. travnja 1979.: AAS LXXI (1979.), 557-559.

[45] Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 116: AAS 105 (2013.), 1068.

[46] *Homilia in Ezech. I, 7: PL 76, 843D.*

[47] Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 116: AAS 105 (2013.), 1068.

[48] Usp. P. Ricoeur, *Sur la traduction*, Bayard, Paris 2004.

[49] Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 24: AAS 105 (2013.), 1029-1030.

[50] L. Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, 5.6.

[51] Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 31: AAS 105 (2013), 1033.

[52] Usp. G. Steiner, *After Babel. Aspects of Language and Translation*, Oxford University Press, New York 1975.

[53] Usp. *Ep.* 15,1: CSEL 54, 63.

[54] *Ibid.*, 15,2: CSEL 54, 62-64.

[55] *Ibid.*, 16,2: CSEL 54, 69.

[56] *Ibid.*, 82,2: CSEL 55, 109.

[57] Apostolska pobudnica *Evangelii gaudium*, 99: AAS 105 (2013.), 1061.

[58] *Ep.* 60,10: CSEL 54, 561.

[59] Sulpicius Severus, *Dialogus* I, 9: PL 20, 190; SCh 510, 136-138.

[60] *Ep.* 52,7: CSEL 54, 426.

[61] *Homilia de nativitate Domini* IV: PL Suppl. 2, 191.